

УДК 398.332.16:633,88 (=161.2)

ТРОЇЦЬКІ РОСЛИНИ ЯК ЛІКУВАЛЬНІ ЗАСОБИ ТА ОБЕРЕГИ У ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ

Інна ПАХОЛОК

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті проаналізовано традиційні вірування українського народу про троїцьку зелень. Ідеться також про локальні способи її застосування як оберегів та лікувальних засобів селян у календарно-побутовій обрядовості річного циклу. З'ясовано місце і роль зеленосвятських рослин у традиційній медичній практиці українців.

Ключові слова: етнологія, Україна, троїцька зелень, оберег, магичні властивості, способи лікування.

Серед цілої низки українських народних свят особливою колоритністю звичаїв та обрядів відзначаються Зелені свята. Як відомо, вони належать до тих межових свят, з якими українці пов'язують багато повір'їв про активізацію “злих сил”, шкідливу дію відьом, чаклунів, знахарів. Водночас зеленосвятський період був сприятливою порою для збирання різноманітної троїцької зелені (гілок дерев, трав, зілля), за допомогою якої населення не лише лікувало певні хвороби, а й оберігало себе та своє господарство від небезпек оточуючого середовища. В останньому випадку особливу роль відігравали не стільки лікувальні властивості рослин, як магичні, що становлять увесь той досвід, який, на перший погляд, з народною медициною має мало спільного. Донедавна його зачисляли, а дехто й нині зачисляє виключно до забобонів, хоча у тих “забобонах” іноді присутнє питоме зерно раціонального, яке сучасна наука ще не осягнула. З огляду на цей факт, докладний аналіз використання троїцьких рослин як лікувальних засобів та оберегів у річному народному календарі українців є цілком на часі, позаяк воно має не лише пізнавальне, а й практичне значення для населення, а, отже, потребує конкретного дослідження.

Порушене нами питання в науковій літературі висвітлене поки що недостатньо. Окремих його аспектів торкалися Алла Дмитренко¹ та Лариса Литвин². Про використання троїцьких рослин побіжно йдеться також у публікаціях таких науковців, як Зоріана Болтарович³, Корнелій Кутельмах⁴ та Роман Кирчів⁵. Цікавий фактичний матеріал про них містять розвідки Марини Гримич⁶, Ірини Колодюк⁷ та Надії Левкович⁸. Щодо джерельної основи пропонованого дослідження, то, крім опублікованих матеріалів⁹, у пропонованій статті використано також польові етнографічні записи автора із теренів історико-етнографічної Волині та Надсяння.

Головна мета цієї публікації – проаналізувати відомі нам традиційні вірування українського населення про зеленосвятські рослини, їх лікувальні та магичні

властивості та подати локальні способи застосування святкової зелені. На основі цього спробуємо з'ясувати місце троїцьких рослин у побуті та народній медицині українців.

Не спиняючись докладно на розгляді самого процесу збору троїцьких рослин, про що вже йшлося у попередніх наших публікаціях¹⁰, відразу зупинимось на їх характеристиці. Лише зауважмо: майже скрізь в Україні збирали зеленосвятські рослини переважно у Зелену суботу, в окремих місцевостях (західна частина Бойківщини) заготовляли їх також у русальну п'ятницю, за добу до Трійці¹¹.

Як уже зазначалося, вибір тієї чи іншої троїцької рослини не був випадковим, позаяк лікувальні властивості більшості з них мали вирішальну роль у їхньому застосуванні в магічному сенсі. Зокрема, молоде листя і гілочки клена українці використовували в нетрадиційній медицині як безпечний засіб, а відвар з листя ліщини вживали при захворюваннях печінки та як антисептичний засіб¹². Серед поліщуків особливо популярними були відвари з м'яти, за допомогою яких заспокоювали болі в шлунку, покращували апетит¹³.

Необхідно зазначити, що у різних місцевостях України на вибір зеленосвятських рослин певним чином впливали і місцеві традиції. Наприклад, на теренах Надсяння “в суботу раненько господині йшли на долину по розмаїте зілля: Іванову голову, льон, колоски пшениці [...]”¹⁴. Натомість поліщуки рвали чебрець, любисток, полин, м'яту та лепеху¹⁵. Зауважмо, що, крім трав та зілля, українці неодмінно заготовляли гілки дерев, відомі в народі як “кличання” чи “май”. Спершу ними прикрашали житлові та господарські будівлі, а по закінченні Зелених свят використовували їх для різноманітних потреб.

Скажімо, на Слобожанщині святкову зелень, котра лежала на долівці протягом усіх трьох днів Зелених свят, селяни зберігали як ліки: “Настій з полину вживали від “сояшниць”, чебрець нюхали ті, у кого погіршився нюх, а інші трави використовували для миття хворої голови і для купання новонароджених дітей та породіль”¹⁶. Водночас поліщуки Київщини “м'яту, любисток, шалію розкидають по дворі, в хаті. Татарку ставлять на всі окна, потім через тиждень купають дітки”¹⁷.

Українські горяни Бойківщини були переконані, що в “май” добре купати тих дітей, “[...] котрі злі малими – не хочут спати”, а також вірили в те, що під час купелі “май перше волосся в дітини витігає”¹⁸. Лікувальні властивості “маю” були відомі і на теренах Поділля (Хмельниччини), де місцеві дівчата вважали за потрібне купатися у відварі троїцької тополі¹⁹. Магічними властивостями наділялась також липа, за допомогою якої подекуди українці виганяли з хворої жінки “гадину” (дух хвороби)²⁰. З цією ж метою на Зелену неділю хвору клали животом донизу на березі ріки і вистьобували по поясниці гілками відповідного дерева. Кличанням, яке зберігали у клуні, в коморі чи на горищі до наступних Зелених свят, населення Західного Полісся обкурювало хворих пропасницею²¹.

Особливе значення у звичаєвій традиції Зелених свят відіграла осика, уявлення про яку дуже суперечливі: з одного боку, за нею закріпилася слава “нечистого”, “проклятого”, “чортового дерева” (в легендах і переказах вона часто пов’язується із зрадою Христа Іудою), з іншого – це дерево має неабияку силу проти відьом, упирів і всякої нечисті. Тому молоді деревця осики, осикове гілля, навіть осикові кілки широко використовували під час цього свята. Зокрема, на Черкащині (Середнє Подніпров’я) клечальною осикою, що її затикали баби у воротах, лікували дитячий переляк. Відбувалось це так. Спершу з гілок осики баба робила кілочки, а потім вела дитину на дровітню, де рубають дрова. На тому місці клала хворе дитя, розкладала йому руки та ноги. Після цього жінка забивала осикові кілочки понад головою, руками та ногами, відповідним способом викачуючи переляк²².

Подібним способом позбувалися переляку також українці Слобожанщини, що засвідчують конкретні етнографічні матеріали: “Ото виле баба чи воском, чи смолою переполох, поставе того, кому виливала, до одвірка, та й проверне сверделчиком якраз ему поверх голови у двіркові дирку, положе туди у дірку щось, пошепче та й заб’є кличаниною”²³. За допомогою листків згаданого дерева місцеві селяни намагались також ворожити. Зокрема, якщо листочки осики, що вже знаходилась у хаті звечора перед Трійцею засохнуть, але ще будуть зеленими і збережуть свій колір, то уважали, що всі у сім’ї доживуть до наступного року, а якщо ж за ніч вони почорніють, то хтось із членів родини помре²⁴.

Необхідно підкреслити, що універсальність дії деяких трійцьких рослин мала регіональну специфіку. Наприклад, лепеху (по науковому “аїр тростинний”) знали на переважній більшості території України, але найпопулярнішою була вона і досі є на Поліссі. “Скільки паху, стільки помочи” – так образно висловлювались про лікувальну силу цієї рослини місцеві жителі і застосовували її під час найрізноманітніших захворювань. Аїр вважали незамінним засобом при головному та зубному болі, а способи його застосування відзначалися багатством локальних варіантів. Наприклад, населення Західного Полісся використовувало відвар листя зазначеної рослини, а сам процес лікування супроводжувався багатьма магічними діями. Зокрема, брали лепеху тільки ту, якою встеляли долівку на Трійцю, мили голову в певні дні (у середу та п’ятницю), а використану воду виливали через межу на чужий город і бігли, не оглядаючись до хати²⁵. Крім того, ця рослина відома переважній більшості українців як ранозагоюючий та дезинфікуючий засіб.

На особливу увагу заслуговує також буковинська традиція збирати до схід сонця і спалювати в кінці Русального тижня (тиждень після Зеленої неділі – *I. II.*) липу та іншу, уже підсохлу, трійцьку зелень. Місцеве населення вважало, що таким способом спалюють усю нечисту силу, яка зосередилась у цьому зіллі: “Дякувать тобі, деревце Боже, що ти нечисті від мене відганяло і по через мене зів’яло. Йди в вогонь, а по через вогонь – до раю, а той злий дух, що на тобі, най горит [...]”²⁶.

Доцільно наголосити і на іншому: застосування троїцьких рослин як лікувальних засобів та оберегів у народній практиці не обійшлося без впливу християнської ритуальної традиції. В уявленні українців лікувальних та й, зрештою, захисних магічних властивостей рослини набували значною мірою чи насамперед завдяки посвяченню в храмі на велике церковне свято. Це, власне, спостерігаємо на Зелені свята і нині, коли після закінчення літургії усю зелень освячує священник.

Зазвичай освячені зелені гілочки дерев та зілля українці зберігали аж до наступної Трійці, використовуючи їх при будь-якій потребі. Скажімо, поліщуки в освяченій лепесі мили волосся, щоб не вилазило. Крім того, листочки лепехи чи клена розпарювали і прикладали до ран і наривів²⁷. Натомість населення етнографічної Волині досить часто використовували освячений бедринець. Одна з тутешніх респондентом стверджувала, що “він (бедринець. – *І. П.*) рани заживає. Хто по-женському (по-жіночому. – *І. П.*) слабий – парити треба його”²⁸. Збирали місцеві жителі також безсмертник, страхополох, звіробій. Останній користується великою популярністю серед мешканців Середнього Полісся, які майже завжди використовують названу рослину для приготування лікарських зборів, при цьому наголошують: “Як без борошна хліба не спечеш, так без звіробою зільов не звариш”²⁹.

Цікавим є той факт, що українці використовували троїцькі рослини також у поховальній та поминальній обрядовості. Так, на Поділлі селяни “посипають зіллям гроби, щоб пахло померлим”³⁰. Натомість волиняни кладуть пучечок освяченого троїцького зілля під подушку померлого, а під час поховання – у гріб, що засвідчують фольклорно-етнографічні записи автора: “Яке зілля святиться, то кладуть мерцеві”³¹; “Біля покойніка треба ложити”³².

Зауважмо: християнські нашарування спостерігаються у використанні не лише освяченої троїцької зелені, а й ранішньої роси для лікування хворих очей. Подекуди українці збирали її вранці у Зелену неділю, коли, згідно з біблійним переказом, Дух Святий зійшов на апостолів. Для підсилення цілющих властивостей роси неодмінно промовляли такі слова: “Жива водичко – Божа росичко, Духом Господнім оснащена, капай у цю мисочку (струшувалося в миску полив’яну, червоного кольору). Так, як ти чиста, най си зроби пречисто у болящих очах”³³.

До усього сказаного раніше доцільно ще зазначити: серед зеленосвятських звичаїв та обрядів із використанням троїцьких рослин досить помітне місце посідали ті, що безпосередньо стосувалися тварин, передовсім великої рогатої худоби. На думку Р. Кирчіва, зосереджувалися вони переважно на двох головних моментах: по-перше, на охороні худоби від шкідливих дій відьом (чарівниць), впливу “злих очей”, по-друге, на забезпеченні сили і здоров’я тварин, стимулюванні їх розвитку і розмноження та сприянні якнайбільшої користі від них для господаря³⁴.

Для підтвердження висловленого українським етнологом твердження докладніше зупинимось на скотарських звичаях, яких дотримувались у період Зелених свят. Скажімо, на Слобожанщині господарі прикріплювали на воротах і неодмінно біля конюшні клечальні гілки осики, аргументуючи цю дію так: “Щоб відьма не ходила в двір і не портила корів”; “Щоб домовий коней не гонив”³⁵. Крім того, з аналогічною метою місцеві жителі робили із “кличала” кілочки і забивали їх по кутках загорожі, а по середині застромлювали старий ніж³⁶. Натомість населення Середнього Полісся надівало того дня осикові обручі худобі на шию, обкурювало осиковим листям і корою вим’я корови³⁷.

Потрібно визнати, що особливу увагу до різного роду трав та зілля приділяли українці Карпат. І це цілком зрозуміло, позаяк саме тут “на травах і зіллях випасається худоба, дійні корови; задля того зільне знахарство, тісно сполучено з ховом худоби. Де чоловік живе крайно тільки з худоби, більше вважає на зілля, як хлібороби”³⁸. Безперечно, таке ставлення горян до худоби сприяло збереженню у пам’яті населення низки архаїчних елементів скотарської культури в календарній обрядовості, зокрема у системі Зелених свят.

Так, до наших днів дійшов цікавий карпатський звичай вінчати худобу вінками із добірних квітів та зілля, зібраних у переддень Трійці. Зауважмо, що у різних місцях цей скотарський звичай мав неоднакову часову приуроченість. Якщо в зоні Берегових Карпат і в Сколівській Верховині прибирання вінків виконувалось на Юрія, то в більш південно-західній частині окресленого вище ареалу – на Трійцю. Однак, як пересвідчимось нижче, добір рослин для вінків, що в’ють на Зелені свята, – ширший, аніж на Юрія. Зазначена різниця у виборі різного роду трав для замаювання худоби зумовлена, очевидно, природно-кліматичними умовами, бо на Юрія вінки виготовляли з перших весняних квітів – “калюжниць” (лотаю), а згодом, на Трійцю – із різноманітних квітів, зілля та гілок дерев, але також із виразним функціональним спрямуванням. У період трійцьких свят пастухи шукали переважно квіти “гічки”, зілля (трав. – *І. П.*) “крижуванець”, “свічарник”, “дикий часник” – для того, “аби худоба добре ховалася”³⁹. На Старосамбірщині переважно “майили худобу з липи і березини – ’би добре доїлася”⁴⁰. У Дрогобицькому районі Львівської області плели вінки із “яворини”⁴¹.

Докладнішу інформацію про звичай із теренів Бойківщини подав Іван Близнак. Він зазначив: “Ввечері проти Зеленої неділі плетуть пастухи вінці з різних квітів і зілля. Звичай велить, щоб у кожному вінці був цвічник і шовкова трава. При плетенні співають пісню, що вже з її змісту дізнаємося про ціль їх праці:

*Войся [,] віночку [,] гладко,
Як червоне ябко.
Від кінця до корінця,
Наші Кресе треба вінця”*⁴².

У неділю приготовлені вінки пастухи беруть із собою. До полудня їх переховують у воді чи в тіні, щоб не зів'яли. На пасовисько беруть також білий хліб чи булку, масло, сир, яйця тощо. Усе це тут споживають. Повертаючись перед полуднем додому, закладали вінці коровам на роги й весело приспівували:

*Ой наша Крася красна,
Шовкову траву пасла.
Шовкову траву пасе,
Скопець молока несе⁴³.*

Або:

*Повна, Ласинька, повна,
Шовкова на ній вовна.
Шовкову траву пасла,
Цебрик молока несла.
А дві дійниці жентиці,
Скотарям на м'ясниці.
А два лящики масла,
Бо ся добре напасла.
А два збанки сметанки,
Скотарям на сніданки⁴⁴.*

Фольклорні зразки є типовими скотарськими (пастушими) ладканками, які виконували лише у теплу пору року, коли пасли худобу. Серед населення західної частини Бойківщини і досі побутують ладканки до корови, значно менше – до бика і дуже мало – до вівці. Скотар ладкає переважно для себе, сподіваючись, що корова принесе до хати молоко, а відтак масло і сир. Бику ладкали, щоб притягнув до хати дерево для тепла та на будову⁴⁵.

Вінки плели переважно для корів і телят. У деяких місцевостях українських Карпат діти вінчали також волів і бичків, про що довідуємось із таких слів:

*Радість! Радість, пастушки!
Мусимо тепер сховати наші гарні віночки,
Щоби ними завтра завітчати Лису,
Красу і Бочасту, Круторогу і Перісту,
І волики, і бички, коровиці, телички.
І баранців завітчаймо, гарну пісню заспіваймо,
Щоб всі люде знали і на віки пам'ятали,
Що ми собізвати-зухи, трускавецькі пастухи.
Наш пастуший роде жий, а ти, воле, воду пий⁴⁶.*

Різниця у замаюванні волів та бичків була лише в тому, що для них робили вінки з гілок чи листя бука. Зміст самого звичаю горяни трактували в дусі традиційних вірувань у контактну магію: “бук – тверде і міцне дерево, то може й тому робили з його листя вінки, щоб воли були здоровими і сильними в роботі”⁴⁷.

Окрім Бойківщини аналогічний звичай вінчати худобу побутував також в інших місцевостях. Так, на теренах Середнього Полісся (Житомирщина) це дійство мало назву “зеленого пастуха” і відбувалось на третій день або упродовж усіх трьох днів Зелених свят⁴⁸. Водночас подоляни замаювали не лише корів, а й коней, яким вішали вінки на шию⁴⁹. На Холмщині та Підляшші господарі дякували пастухам за вінки і давали їм за них маленький викуп⁵⁰, що був неодмінним атрибутом описаного звичаю. У Перечинському районі Закарпатської області ця винагорода була переважно у вигляді тістечок та пирогів. Якщо котрась із господинь не хотіла давати викуп, то місцеві пастухи лякали її тим, що до хвоста корови прив’язують камінь, “же би хазяйку камінем по голові лупнула, коли буде доїти”⁵¹.

Крім українців, звичаю вінчати худобу на Трійцю дотримувались інші східні слов’яни. Торкаючись зазначеної нами теми, відома російська дослідниця Тетяна Агапкіна переконана, що “пастух робив два вінки, один із них надівав на господиню, а інший – на корову. Пізніше господиня доїла корову через цей вінок, берегла його протягом року (для лікування худоби) або вішала в хліві”⁵².

Загалом, у троїцькі дні пастухи старались добре попасти худобу, залишаючи для цього ділянки з кращою травою. Крім того, вони шукали особливе зілля (“тучне зілля”, “сметанник”, уже згадувану “шовкову траву”), від якого корови поправляються, дають жирне молоко. Зокрема, на Старосамбірщині заздалегідь домовлялися про пасовище, яке залишали для випасу тільки на Зелені свята. Тоді, власне, на обраному місці влаштовували так звану “зеленівку” з гостиною⁵³. Усе це підтверджує влучну думку польського дослідника Оскара Кольберга про те, що “Зелені святки є не чим іншим, як святом пастухів[...]”⁵⁴.

Крім зазначених вище способів використання зеленосвятських рослин, населення Волинського краю практикувало ще такий. За свідченням однієї із жительок с. Ощів, айр, який лежав три дні у приміщенні, кидають у хлів “шоб корова їла”⁵⁵. У сусідньому селі місцеві селяни лепеху зв’язують у пучки і вішають їх десь у хлівах “шоб була худоба здорова”⁵⁶, або після відвідування церкви заносять липу до хліва, бо вірять, що “буде добре вестися худоба”⁵⁷.

Значну увагу українське населення приділяло худобі після її отелення, що є закономірним явищем і не потребує зайвих коментарів. Лише зауважмо, що для швидкого одужання корови селяни використовували також засушене зеленосвятське зілля, відваром з якого неодмінно напоювали тварину. Серед слобожан існувало повір’я в те, що після отелення корову слід пильно оберігати від шкідливого впливу відьми, котра намагається її “спортити”. Щоб запобігти цьому місцеві жителі радили: “Озьми зчисток, закопай і осичиною (сріблястою тополею) з кличанини пристроми”⁵⁸. З аналогічною метою бойки використовували не лише троїцькі рослини, а й “май”, який збирали напередодні Івана Купала. “Маєм” так ворожили: “Треба пролупити ним яйце, помішати тим хвостиком в яйці і дати телиці то яйце – то вже ніхто не відбере молоко”⁵⁹.

В Іршавському районі Закарпатської області увечері в русальну п'ятницю господині набирали в сім посудин води із семи джерел, доливали свяченої води і збирали сім видів зілля. Після того давали коровам випити воду з кожного відра та понюхати кожну з обраних семи трав⁶⁰. За віруванням місцевого населення, відповідні дії виконувались для того, щоб корови давали багато жирного молока, щоб захистити тварин від відьом, хвороб і нещасних випадків. З аналогічною метою в цей день лемківські господині брали хліб, сіль та зілля розхідника і закопували на сусідніх межах, а раненько в суботу викопували і годували ними своїх корів⁶¹.

Не обійшлося без використання троїцьких рослин у святкуванні початку Петрівки, що припадало на перший понеділок після Зелених свят. Цим днем, за народними уявленнями, власне і завершувався увесь троїцький період. Так, на теренах Полтавщини (Середнє Подніпров'я) у цей день старші жінки збиралися до однієї з господинь і “наставляли петрівку, щоб глечики не збігали”⁶². Це дійство відбувалось так: спершу по середині столу ставили пустий глечик, вінчали його вінком із зеленосвятських квітів і трав, підв'язуючи червоною запаскою. Після того господині склалися на горілку, куштували її з коржами, примовляючи: “Дай, Боже, щоб наші корови були дійні, збірні, щоб глечики не збігали, щоб вершок хороше стояв”; “Щоб наші корови на пашу ходили, і наїдались, і побагату молока носили”⁶³.

Отже, на основі викладеного матеріалу можемо стверджувати, що така різноманітність троїцької зелені, її лікувальних властивостей, місцевих способів лічництва свідчить про те, що використання зеленосвятських рослин як оберегів та лікувальних засобів посідало важливу роль у традиційному побуті та народній медичній практиці українських селян.

THE TROITSKI PLANTS AS REMEDIES AND PROTRCTIONS IN THE TRADITIONAL BELIEFS OF UKRAINIANS

Inna PAKHOLOK

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

In the article the traditional beliefs concerning Whitsunday herbs of the Ukrainian people are analyzed. A place and role of these plants in traditional medical practice of Ukrainians is studied in the article.

Key words: ethnology, Ukraine, Whitsunday herbs, magic properties, methods of medical treatment.

¹ Дмитренко А. Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків / Алла Дмитренко // Етнічна історія народів Європи. Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків: зб. наук. праць. – К.: Унісерв, 2001. – Вип. 11. – С. 14–18.

² Литвин Л. Клечальні рослини як оберег у віруваннях українців (За матеріалами західних областей України) / Лариса Литвин // Наукові записки. – Львів: Музей народної архітектури та побуту у Львові, 1998. – Вип. 1. – С. 33–37.

- ³ Болтарович З. Українська народна медицина : Історія і практика / Зоріана Болтарович. – К. : Абрис, 1994. – 320 с; Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія / З. Є. Болтарович // Бойківщина : Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 226–232.
- ⁴ Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / [гол. ред. та керівн. проекту С. Павлюк]. – Львів : І-т народознавства НАН України, 2006. – Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 473–557.
- ⁵ Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України : Нариси й статті / Роман Кирчів. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. – С. 34–114; Кирчів Р. Ф. Релікти юріївської обрядовості в Українських Карпатах / Р. Ф. Кирчів // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2. – С. 38–43.
- ⁶ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / Марина Гримич. – К. : АТ “ВПІОЛ”, 2000. – 379 с; Гримич М. Зелені свята / Марина Гримич // Родовід. – 1993. – № 3. – С. 21–29.
- ⁷ Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.): Монографія / Ірина Колодюк. – К. : Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 152 с.
- ⁸ Левкович Н. “Знаючі” (“непрості”) люди в демонологічних уявленнях бойків / Надія Левкович // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : Зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 276–283.
- ⁹ Близняк І. Зелено-святочний звичай у бойківській місцевості – Штуківець / Близняк І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 120–122; Милорадович В. П. Життє-бытє лубенского крестьянина / В. П. Милорадович // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія ; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – К. : Либідь, 1991. – С. 170–341; Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии // П. В. Иванов. – Харьков, 1907. – 216 + IV с. – [Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Т. VIII]; Манжура И. И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. / И. И. Манжура // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1890. – Т. II. – Вып. 2. – С. 1–194.
- ¹⁰ Пахолок І. Традиційні звичаї та обряди Зелених свят: західнополіські і надсянські паралелі (За польовими матеріалами Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. та Мостиського р-ну Львівської обл.) / Інна Пахолок // Народознавчі Зошити. – 2006. – № 3-4. – С. 446–450; Пахолок І. Збір і використання зеленосвятського зілля на Поліссі та Надсянні / Пахолок І. // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє” (13–14 травня 2009 року). – У 3-х т. – Луцьк : Вежа, 2009. – Т. 1. – С. 71–72.
- ¹¹ Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія / З. Є. Болтарович // Бойківщина : Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 229.
- ¹² Литвин Л. Клечальні рослини як оберіг у віруваннях українців (За матеріалами західних областей України) / Лариса Литвин // Наукові записки. – Львів : Музей народної архітектури та побуту у Львові, 1998. – Вип. 1. – С. 36.
- ¹³ Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі / М. А. Носаль, І. М. Носаль. – К. : Здоров'я, 1965. – С. 82.
- ¹⁴ Зап. 18.07.2003 р. у с. Хлиплі Мостиського р-ну Львівської обл. від Катерини Михайлівни Білас, 1915 р. народження.
- ¹⁵ Дмитренко А. Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків / Алла Дмитренко // Етнічна історія народів Європи. Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків: зб. наук. праць. – К. : Унісерв, 2001. – Вип. 11. – С. 15.
- ¹⁶ Калашниковы Г. А. и А. М. Матеріали для етнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельській уездъ: Сл. Никольское / Г. А. и А. М. Калашниковы // Харьковській сборник.

Літературно-наукове приложеніє к “Харьковскому Календарю” на 1894 г. / [под ред. В. В. Иванова]. – Харьков : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1894. – Вып. 8-й. – С. 263.

¹⁷ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся / Андрій Шкарбан // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / [відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко]. – Львів : ІН НАН України, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 212.

¹⁸ Левкович Н. “Знаючі” (“непрості”) люди в демонологічних уявленнях бойків / Надія Левкович // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : Зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 281.

¹⁹ Гримич М. Зелені свята / Марина Гримич // Родовід. – 1993. – № 3. – С. 22.

²⁰ Маковій Г. П. Затоптаний цвіт : Народознавчі оповідки / Гарафима Маковій. – К. : Укр. письменник, 1993. – С. 145.

²¹ Тишкевич Р. К. “Зелені свята” на Волинському Поліссі / Р. К. Тишкевич // “Велика Волинь: минуле і сучасне” : Тези регіональної наукової конференції (14–16 листопада 1991 року). – Рівне, 1991. – С. 77.

²² Корнієнко Г. Великодні та петрівчані звичаї і пов’язані з ними магічні дії, записані на Черкащині / Корнієнко Галина // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 78.

²³ Манжура И. И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. / И. И. Манжура // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1890. – Т. II. – Вып. 2. – С. 156.

²⁴ Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии // П. В. Иванов. – Харьков, 1907. – С. 141. – [Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Т. VIII].

²⁵ Болтарович З. Українська народна медицина : Історія і практика / Зоріана Болтарович. – К. : Абрис, 1994. – С. 114.

²⁶ Кожолянко Г. Святування початку літа на Буковині / Георгій Кожолянко // Берегиня. – 2006. – № 2. – С. 14.

²⁷ Пахолок І. Традиційні звичаї та обряди Зелених свят : західнополіські і надсянські паралелі (За польовими матеріалами Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. та Мостиського р-ну Львівської обл.) / Інна Пахолок // Народознавчі Зошити. – 2006. – № 3–4. – С. 447.

²⁸ Зап. 29.01.2008 р. у с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Віри Миколаївни Романченко, 1926 р. народження.

²⁹ Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.): Монографія / Ірина Колодюк. – К. : Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 94.

³⁰ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / Марина Гримич. – К. : АТ “ВПІОЛ”, 2000. – С. 54.

³¹ Зап. 31.01.2008 р. у с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Надії Афанасівни Шкамарди, 1931 р. народження.

³² Зап. 29.01.2008 р. у с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Віри Миколаївни Романченко, 1926 р. народження.

³³ Маковій Г. П. Затоптаний цвіт : Народознавчі оповідки / Гарафима Маковій. – К. : Укр. письменник, 1993. – С. 144.

³⁴ Кирчів Р. Ф. Релікти юрійської обрядовості в Українських Карпатах / Р. Ф. Кирчів // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2. – С. 38.

³⁵ Дневник народных праздников Харьковской губернии // Харьковскій сборник. Літературно-наукове приложеніє к “Харьковскому Календарю” на 1887 г. / [под ред. П. С. Єфименко]. – Харьков : Изданіє Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1887. – Вып. 1-й. – С. 76.

³⁶ Стороженко М. К. Матеріали для етнографічного изученія Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельскій уездъ: Сл. Ново-Астрахань / М. К. Стороженко // Харьковскій сборник. Літературно-наукове приложеніє к “Харьковскому Календарю” на 1894 г. / [под ред.

В. В. Иванова]. – Харьков : Издание Харьковскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, 1894. – Вып. 8-й. – С. 46.

³⁷ Колодюк І. В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.): Монографія / Ірина Колодюк. – К. : Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 49.

³⁸ Згарський Є. Сліди поганської просвіти на Русі ведля народніх пісень, повірок, сказок и историчніх записок. Релігія. І. Бог–природа / Євгеній Згарський // Правда : письмо наукове и литературне. – Львів, 1868. – Ч. 2. – С. 17.

³⁹ Кирчів Р. Ф. Релікти юрїївської обрядовості в Українських Карпатах / Р. Ф. Кирчів // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2. – С. 42.

⁴⁰ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 208-Е. – Арк. 4.

⁴¹ Сокіл Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика / Галина Сокіл ; [наук. ред. Григорій Дем'ян]. – Львів : І-т народознавства НАН України, 2004. – С. 97.

⁴² Близнак І. Зелено-святочний звичай у бойківській місцевості – Штуківець / Близнак І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 120.

⁴³ Близнак І. Зелено-святочний звичай у бойківській місцевості – Штуківець / Близнак І. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 121–122.

⁴⁴ Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України : Нариси й статті / Роман Кирчів. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. – С. 39.

⁴⁵ Зборовський П. Ладкання на Турківщині / Петро Зборовський // Бойки : вид. наук.-культурол. т-ва “Бойківщина” ; гол. ред. Сікора Любомир. – Дрогобич, 1998. – С. 217.

⁴⁶ Федунь М. Звичаї галицьких українців на сторінках мемуаристики першої половини ХХ ст. / Марія Федунь // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : 36. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 191–192.

⁴⁷ Кирчів Р. Ф. Релікти юрїївської обрядовості в Українських Карпатах / Р. Ф. Кирчів // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2. – С. 42.

⁴⁸ Дмитренко А. Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків / Алла Дмитренко // Етнічна історія народів Європи. Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків: зб. наук. праць. – К. : Унісерв, 2001. – Вип. 11. – С. 15.

⁴⁹ Осташ Н. Про назви літніх християнських свят в українців: Зелені свята / Надія Осташ // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. – Львів : І-т українознавства НАН України, 2003. – С. 257.

⁵⁰ Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя / Єлизавета Рижик // Холмщина і Підляшшя : Історико-етнографічне дослідження / [авт. Борисенко Валентина та ін.]. – К. : Родовід, 1997. – С. 261.

⁵¹ Українські закарпатські говірки : [Тексти] ; упор. та передм. О. Миголинець, О. Пискач. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 38.

⁵² Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т. А. Агапкина. – М : Индрик, 2002. – С. 462. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования.).

⁵³ Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / [гол. ред. та керівн. проекту С. Павлюк]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. – Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 532–533.

⁵⁴ Kolberg O. Dziecia wszystkie / Oskar Kolberg. – Wroclaw ; Poznac, [1974]. – Т. 49 : Sanockie-Krosiecckie. – Cz. 1. – S. 262.

⁵⁵ Зап. 31.01.2008 р. у с. Оців Горохівського р-ну Волинської обл. від Надії Афанасівни Шкамарди, 1931 р. народження.

⁵⁶ Зап. 28.08.2008 р. у с. Галичани Горохівського р-ну Волинської обл. від Ніни Федорівни Кокуть, 1926 р. народження.

⁵⁷ Зап. 28.08.2008 р. у с. Галичани Горохівського р-ну Волинської обл. від Марії Володимирівни Олійчук, 1933 р. народження.

⁵⁸ Манжура И. И. Сказки, пословицы и т. п., записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ. / И. И. Манжура // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1890. – Т. II. – Вып. 2. – С. 156.

⁵⁹ Левкович Н. “Знаючі” (“непрості”) люди в демонологічних уявленнях бойків / Надія Левкович // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Историчні науки : Зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 281; Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / [гол. ред. та керівн. проекту С. Павлюк]. – Львів : І-т народознавства НАН України, 2006. – Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 532–533.

⁶⁰ Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. : Историко-етнологічне дослідження / Тиводар М. П. – Ужгород : Карпати, 1994. – С. 390–391.

⁶¹ Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / [гол. ред. та керівн. проекту С. Павлюк]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. – Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 533.

⁶² Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина / В. П. Милорадович // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія ; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – К. : Либідь, 1991. – С. 207.

⁶³ Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина / В. П. Милорадович // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія ; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – К. : Либідь, 1991. – С. 207.